

ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКА НОМЕНКЛАТУРА УРСР середини 80-х – початку 90-х років ХХ ст. В РЕЦЕПЦІЇ ДІАСПОРНИХ ТА ЗАХІДНИХ УЧЕНИХ

Проаналізовано наукові студії зарубіжних учених, предметом яких стала партійно-радянська номенклатура другої половини 80-х років ХХ ст. Визначено основні етапи та ключові тенденції історіографічного осмислення проблеми, виділено найбільш ґрунтовні праці, зроблено висновки про високу концептуальну цінність досліджень зарубіжних науковців та констатовано слабкість їх фактологічного наповнення й ігнорування проблем республіканської номенклатури.

Ключові слова: діаспорна та західна історіографія, партійно-радянська номенклатура, УРСР, перебудова, реформи, тоталітарна теорія.

Проанализированы научные исследования зарубежных ученых, предметом которых стала партийно-советская номенклатура второй половины 80-х годов ХХ в. Определены основные этапы и ключевые тенденции историографического осмысления проблемы, выделены наиболее основательные работы, сделано вывод о высокой концептуальной ценности исследований зарубежных ученых и констатирована слабость их фактологического наполнения, игнорирование проблем республиканской номенклатуры.

Ключевые слова: диаспорная и западная историография, партийно-советская номенклатура, УССР, перестройка, реформы, тоталитарная теория.

The aim of the article is to examine the research findings of foreign history scholars on the Soviet nomenclature and its contribution to the reforms implemented in the second half of 1980s. To achieve the aim the following research questions are to be answered: 1) What are the main stages in the historiographical analysis of the problem? 2) What are the general tendencies to evaluate the Soviet Party nomenclature of the USSR (the Ukrainian Soviet Socialist Republic) at each stage? 3) What are the most significant findings on the problem under study?

The chronological principle is applied to the classification of the research works. It enables to define two stages in the study of the problem: the first covers the period from 1985 to 1991; the second covers all the post-Soviet epoch. The problem of nomenclature does not become a primary object of the research conducted at the end of 1980-s – the beginning of 1990-s by the Diaspora scholars who only touch upon it in the historical context. The majority of researchers (I. Koropetskiy, O. Krutcha, M. Prokop, Z. Sokoljuk) focus on the factors behind delaying the reforms in the Soviet Union and the Ukrainian Republic. One of the key factors behind it is that the nomenclature does not support the ideas of transformation and resists change. The most interesting in this group of research works is the monograph of A. Kaminskiy. The use of different resources enables him to give an in-depth analysis of the process of transformations in Ukraine on the one hand, and to successfully combine acrid journalistic style with the theoretical analysis on the other hand.

For the western historiography the study of the Soviet Union ruling clique is problematic due to the limited access to the resources up to 1990s. The scholars mainly focus on the nomenclature in the relation to the Soviet political system and its readiness for reforms. The discussion on this issue is held between the proponents (Z. Bzhezinskiy, A. Besanson) and the opponents (S. Koen, A. Sakwa) of the totalitarian theory. In general, western scholars of that period are interested in the pan-Union ruling clique and its transformation during Perestroika.

The second stage of development of the historiography on the problem covers all the post-Soviet epoch and is characterized by the variety of methodological approaches to nomenclature study and gradual transition from criticizing nomenclature to its thorough analysis. Diaspora scholars address the problem of the USSR nomenclature only partially, focusing mainly on its

relationship with informal associations. These very aspects are touched upon in the works of D. Kvitkovskiy and R. Szporluk. One of the most well-known researchers who investigates the Soviet and post-Soviet Ukraine is a famous British political scientist T. Kuzio. He pays special attention to the metamorphoses which happen to the Soviet Party nomenclature before the proclamation of independence.

The collapse of the Soviet Union arouses a great interest among Western scholars who get new opportunities to study the problem which used to be a «taboo». However, West European and American scholars mainly focus on the problem of the pan-Union leadership, its transformations under the reformation of the political system and reconsideration of the essential features of the party leaders (D. Lane, M. Levin, K. C. Farmer, E. Mawdsley).

We recognize the high conceptual value of the research conducted by the foreign scholars though some serious drawbacks are to be pointed out. Firstly, their research findings lack factual substantiation. Secondly, they often ignore the problem of the Soviet Party nomenclature in the Republics. The analysis of the problem shows that the excessive emotionality characteristic of the researchers in 1980s and 1990s gives way to a thorough theoretical analysis of the phenomenon nowadays.

Keywords: *Diaspora and western historiography, the Soviet Party nomenclature, the USSR, Perestroika, reforms, the totalitarian theory.*

Проблема партійно-радянської номенклатури є важливою складовою дослідження суспільно-політичних трансформацій Української РСР у 1985-1991 рр., адже саме від неї залежали хід, темпи та особливості реалізації курсу на перебудову у республіці. Горбачовська політична реформа викликала значний інтерес серед зарубіжних науковців. Відсутність ідеологічного тиску обумовлювала більш інтенсивне та розмаїте інтелектуальне осмислення питань партійно-державного керівництва СРСР у порівнянні з радянськими колегами. Проте солідний науковий доробок, присвячений добі перебудови, торкається питань номенклатури УРСР лише побіжно. Метою статті є аналіз наукових студій зарубіжних учених, предметом яких стала номенклатура та її роль в реформах другої половини 80-х років ХХ ст. Реалізація поставленої мети вимагає виконання наступних завдань: 1) визначити основні етапи історіографічного осмислення проблеми; 2) з'ясувати ключові тенденції в оцінках партійно-радянської номенклатури УРСР на кожному з етапів; 3) виділити найбільш вагомий дослідження та досягнення у науковому осмисленні питання.

Історію наукової розробки зарубіжними дослідниками цієї проблеми доцільно поділити на два періоди, що суттєво відрізняються рівнем доступу науковців до джерел та інформації, пов'язаної з особливостями формування та функціонування керівних

партійно-радянських кадрів СРСР та УРСР. Перший період охоплює 1985-1991 рр., тобто хронологічно співпадає з епохою перетворень М. Горбачова. Прикметною ознакою наукових праць написаних у ці роки була публіцистичність та слабкість джерельної бази досліджень. Другий період у розвитку історіографії проблеми охоплює пострадянську добу і характеризується значним посиленням джерельного аналізу в працях закордонних вчених та поступовим переходом від тотальної критики номенклатури до відносно виваженого аналізу.

Впродовж першого періоду, з огляду на те, що фактично до 1989 р. тема правлячого прошарку в Радянському Союзі знаходилася під «табу», доступ західних дослідників до інформації про партійно-радянське керівництво був фактично відсутній. Це змушувало їх користуватися непрямими даними, зокрема, ієрархія посад аналізувалася на основі офіційних фотографій президій з'їздів або пленумів, розстановки політичних діячів на мавзолеї Леніна під час урочистих заходів тощо [44, с.12-13]. Початок перебудови зумовив підвищення уваги представників діаспорної історіографії до суспільно-політичних трансформацій в УРСР та партійно-радянської номенклатури в умовах реалізації перебудовних реформ. Значний вплив на уявлення західних дослідників та громадськості в цілому про керівний прошарок радянського суспільства справила

праця М. Восленського «Номенклатура: Господствующий класс Советского Союза» [35], яка стала продовженням ідей М. Джиласа [36] і здобула надзвичайну популярність у Європі та поза її межами. Проте діаспорні історики другої половини 80-х – початку 90-х років ХХ ст. не здійснили подібного до праці М. Восленського дослідження української партійно-радянської номенклатури. До проблемного поля їх розвідок в основному потрапляли загальні питання реформування радянської політичної системи та вплив цих перетворень на Україну. Відсутність доступу до партійної та державної документації як важливого джерела дослідження суспільно-політичного розвитку УРСР зумовила здебільшого публіцистичний характер діаспорних праць. Переважна більшість статей, присвячених Україні, була опублікована на сторінках літературно-публіцистичного видання «Сучасність».

Незважаючи на те, що номенклатура не стала окремим об'єктом досліджень діаспорних вчених, а згадувалася лише побіжно, численні статті, замітки та есе, написані у другій половині 80-х – початку 90-х років ХХ ст. дають можливість з'ясувати їх уявлення та ставлення до партійно-радянського керівництва УРСР. Так, професор Темпльського університету в Філадельфії І. Коропецький не сприймав номенклатуру УРСР та національну інтелігенцію як непримиренних супротивників і вважав за доцільне об'єднання їх зусиль задля оборони українських інтересів, передусім – культурних. Саме така «коаліція», на його думку, могла бути успішною [40, с. 84].

Значна частина представників діаспорної історіографії зосереджувала увагу на факторах, що гальмують реформи в СРСР та республіці. Зокрема, доктор Українського вільного університету в Мюнхені З. Соколюк, аналізуючи хід політичної реформи в СРСР, зауважував, що вона не вдалася М. Горбачову, оскільки не знайшла схвалення партійної верхівки, а запровадження виборності керівних кадрів у владних структурах він розцінював як намагання, з одного боку, створити видимість більшої демократії, а з іншого – атмосферу «певного

напруження» серед номенклатури з метою стимулювання в її середовищі більш відданої праці для партії і держави [53, с. 85-87]. І. Коропецький, розмірковуючи над причинами «мізерних наслідків» реформ, також звернув увагу на опір їх проведенню з боку бюрократії [39, с. 59]. М. Прокоп зазначав, що органи влади «принципово вороже ставляться до всякої перебудови, бо бояться, що вона може захитати їхні номенклатурні посади чи просто позбавити праці» [52, с. 392-395]. Він піддав критиці й самі реформи М. Горбачова, вважаючи їх поверховими і спрямованими на те, щоб не зачепити життєві інтереси тисяч «номенклатурних бюрократів» [52, с. 262-263].

Цікавою видається оцінка ситуації, що склалася у середині номенклатури УРСР, зроблена О. Кручею. У 1989 р. він констатував, що, по-перше, функціонери ЦК КПУ дедалі більше усвідомлюють, що «без їхнього втручання, на стихійній хвилі зміцнився фундамент їхніх національних впливів, що в майбутньому має забезпечити їм більшу незалежність від вельможних росіян»; по-друге, виникає конфліктна ситуація між двома поколіннями партійно-радянської номенклатури, сутність якої полягає у невдоволенні молодого покоління керівних кадрів засиллям геронтократів та прагненні зайняти місця своїх шефів і, по-третє, «молода українська політеліта може дозволити собі навіть захоплення потоком викривальної інформації проти дикунських злочинів сталіністів», оскільки «з п'ятих, шостих, сьомих і далі крісел легше і безпечніше капризувати, ослухуючись Москви» [43, с. 109-110].

Канадський політолог українського походження Д. Марплз звернув увагу читачів «Сучасності» на втрату політичної ініціативи партійною номенклатурою УРСР. Він зазначав: «В той час, як український партійний апарат не змінив по суті способу думання, інші сектори українського життя прийняли натяк з Москви, висловивши радикально іншу точку зору» [48, с. 80].

Найбільший інтерес серед діаспорних праць кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст. становить узагальнююча монографія А. Камін-

ського «На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні». Саме з моменту її виходу у світ розпочався науковий етап вивчення проблеми суспільно-політичної трансформації 1985-1991 рр., оскільки у ній були органічно поєднані гостра публіцистичність та науковий аналіз [34, с. 5]. Використання джерел різного походження (офіційних документів та опозиційних матеріалів) дало йому змогу детально проаналізувати хід та наслідки перебудови в Україні, особливості діяльності опозиційних організацій та хід виборів 1989 та 1990 рр. Автор піддав різкій критиці консервативно налаштовану номенклатуру на чолі з В. Щербицьким та В. Івашком, що продовжувала слугувати інтересам Москви і зробив висновок про косметичний характер демократизації партії та неминучість краху половинчастого реформаційного курсу М. Горбачова [37]. Не обминули увагою діаспорні дослідники й постать В. Щербицького. Про його особистісні риси, вектори діяльності, симпатії та антипатії йдеться у працях Я. Білінського, Б. Кравченка, Р. Сольчаника, О. Субтельного та Р. Шпор люка [2; 10; 23-26].

Таким чином, представників діаспорної історіографії цікавили переважно проблеми вирішення національного питання, діяльності опозиційних громадських об'єднань та суверенізації УРСР. Партійно-радянська номенклатура фактично залишалася поза їхньою увагою і згадувалася здебільшого у зв'язку з повільними темпами реалізації реформ в УРСР та критикою радянської політичної системи.

Проблема партійно-радянської номенклатури у роки перебудови піднімалася й у західній історіографії. Більшість дослідників фокусували увагу на номенклатурі у рамках дискусії про можливість чи неможливість реформування радянської політичної системи. Відповідно західних науковців цікавила загальносоюзна, а не республіканська правляча верхівка та її трансформації в умовах перебудови. Теоретико-методологічну основу досліджень західноєвропейських та американських істориків становила переважно тоталітарна теорія, біля витоків якої стояли Х. Арндт,

З. Бжезінський, К. Фрідріх. Тож номенклатура розглядалася як тоталітарна еліта, якій були характерні монолітність, корпоративізм, патрон-клієнтелізм та беззаперечна покора волі партійно-державного лідера.

Як зазначив дослідник англо-американської советологічної історіографії Г. Первий, спершу західні дослідники історії Радянського Союзу скептично сприйняли курс на перебудову, враховуючи радянський досвід низки невдалих реформ післявоєнного періоду. Але поступово, коли перебудова почала набирати оберти, переходячи з економічної сфери в політичну, ставлення багатьох зарубіжних науковців до курсу реформ М. Горбачова ставало все більш прихильним, зростала впевненість у незворотності реформ [51, с. 12].

Аналізуючи причини провалів нововведень М. Горбачова, представники тоталітарного напрямку в західній історіографії взагалі ставили під сумнів можливість реформування радянської політичної системи. Наприклад, на сторінках англійського журналу «Економіст» була висловлена думка, що *«радянська система виробляє сорт людей, який не підходить для революції Горбачова»* [32, с. 109]. З. Бжезінський одним із перших передрік крах комуністичної системи, головними причинами якого, на його думку, були внутрішні чинники. Він назвав XIX Всесоюзну партконференцію критичним моментом в історії СРСР, оскільки вона дала імпульс політичній реформі та вивела з під тотального контролю політичної «надбудови» громадський «базис», що, зрештою, підірвало радянський лад [33, с. 96-101]. Подібну думку висловлював і французький радянолог А. Безансон, який стверджував, що неможливо навіть уявити, що *«радянська система може реформувати себе у щось принципово нове, не припинивши при цьому бути радянською системою»* [1, с. 202]. Отже, єдиним можливим шляхом здійснення реформи політичної системи СРСР представники тоталітарного напрямку вважали повну ліквідацію політичних структур та припинення соціалістичного експерименту взагалі.

До праць, які давали схвальні оцінки перебудові, можна віднести монографії С. Уайта «Gorbachev in power» та М. Урбана «More power to the Soviets. The Democratic revolution in the USSR» [30; 28], але у них не приділено достатньої уваги власне партійно-радянській номенклатурі. Натомість прихильники не тоталітарних концепцій вважали за можливе вдале реформування існуючої системи [51, с. 13]. Зокрема, американський історик С. Коен стверджував, що не лише політичну систему Радянського Союзу можна було реформувати, але й комуністична номенклатура могла цілком пристосуватися до нових суспільно-політичних умов (що вона і зробила після розвалу СРСР). На його думку, це було очевидним вже у роки перебудови, особливо з огляду на те, що частина номенклатурників опинилася в авангарді перебудови [41]. Аналогічну позицію зайняв і британський політолог Р. Саква, який пояснював труднощі проведення реформ у СРСР та процесу демократизації протиріччями в комуністичній теорії, на яку продовжував спиратися М. Горбачов [20, с. 224-243; 21, с. 357].

Більшість американських політологів (М. Крамер, Л. Морроу) критично оцінювали реформу політичної системи СРСР, вважаючи, що М. Горбачов прагнув врятувати пануючий режим, а не радикально демонтувати систему [50, с. 107; 42, с. 97]. Н. Робінзон доходить висновку, що перебудова призвела до розколу номенклатурної верхівки. В епіцентрі конфлікту опинилися М. Горбачов та Б. Єльцин, а партія стала жертвою їхнього протистояння, у ході якого втратила своє місце у політичній структурі СРСР [19].

На завершальному етапі розпаду Радянського Союзу західні дослідники почали надавати значно більшої уваги вивченню правлячої верхівки СРСР. У 1991 р. Інститут соціології РАН підготував збірку наукових праць «Политические процессы в условиях перестройки» під редакцією О. Криштановської. У ній результати досліджень вищої партійної номенклатури опублікували такі західні науковці як Д. Лейн [46, с. 34-57] та Е. Моделі [49, с. 16-32]. Якщо перший дослідник зосередився на проблемі пере-

осмислення соціальної стратифікації радянського суспільства та місця у ній вищої партноменклатури, то другий – здійснив ґрунтовний аналіз динаміки соціального складу ЦК КПРС протягом 1939-1990 рр. На відміну від багатьох інших західних та діаспорних дослідників партійно-радянського керівництва та політичної системи СРСР, ці праці вигідно відрізнялися багатою джерельною базою, зокрема, залученням матеріалів російських архівів.

Другий період розвитку зарубіжної історіографії проблем партійно-радянської номенклатури років перебудови розпочався зі здобуттям Україною незалежності. Діаспорні дослідники суспільно-політичних перетворень в УРСР середини 80-х – початку 90-х років ХХ ст. не змінили акцентів у своїх дослідженнях: головним об'єктом їхньої уваги залишилися процеси, пов'язані з оформленням опозиції та вектори її діяльності. Проблема партійно-радянської номенклатури УРСР розглядалася лише фрагментарно, під кутом зору взаємин з неформальними об'єднаннями та рухами, їх боротьби з консервативним партапаратом за національну ідею. Саме ці аспекти зачіпаються у працях таких дослідників, як Д. Квітковський та Р. Шпор люк [38; 54].

Одним з найбільш плідних дослідників України пізньорадянської та пострадянської доби є відомий британський політолог Т. Кузьо [11]. На фоні досліджень суспільно-політичних трансформацій в УРСР кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст. у дослідженні «Ukraine. The Unfinished Revolution» науковець приділив значну увагу виборам до ВР УРСР 1990 р., позиції комуністів у парламенті та метаморфозам, які відбувалися з партійно-радянською номенклатурою напередодні проголошення незалежності. У наступній праці, написаній у співавторстві з Е. Уілсоном, Т. Кузьо проаналізував зміни акцентів у курсі Компартії України років В. Щербинського та еволюцію поглядів партійно-радянської номенклатури на діяльність опозиції та можливості співпраці з нею [31]. Науковці дійшли висновку, що незалежність України – це «спільний проект» українських національно-демократичних сил та прагматичної

частини номенклатури, яка «викрала» цей процес і успішно завершили його. Тому Т. Кузьо та Е. Уїлсон закликали об'єктивно оцінювати роль опозиції у проголошенні Акту про незалежність України, уникати крайнощів – надмірної її романтизації чи дискредитації.

Комплексні дослідження з історії України, що належать діаспорним історикам також не відзначилися ґрунтовним аналізом проблем номенклатури. Показовою у цьому плані є «Історія України» П.-Р. Магочія. Аналізуючи поступ України до незалежності, він обмежився лише короткими характеристиками перших осіб республіки. Так, В. Щербицький охарактеризований як опонент М. Горбачова, який заперечував найменшу необхідність змін у республіці, а Л. Кравчук – як комуніст, який швидко адаптувався до настроїв народу [47, с. 572, 577]. Варто зауважити, що біографічні студії, присвячені першим особам УРСР років перебудови, у порівнянні з попереднім періодом майже зійшли нанівець.

Численні праці, що присвячені державному будівництву незалежної України [3; 6; 7; 17] лише констатують той факт, що український політикум важко позбувається «старих звичок». Проте їх автори не вдаються до вивчення номенклатури як попередниці сучасної політичної еліти.

Розпад Радянського Союзу з одного боку означав повну перемогу «тоталітаристів» у дискусії, що розгорнулася серед західних радянологів у другій половині 80-х років ХХ ст., а з іншого – викликав справжній бум досліджень західних науковців, перед якими відкрилися нові можливості вивчення теми, що донедавна знаходилася під «табу». Мова йде, у першу чергу, про відкриття доступу до архівних матеріалів, брак якого завжди відчували радянологи. Однак західноєвропейські та американські вчені фокусуються переважно на проблемі всесоюзного керівництва та його трансформаціях в умовах реформування політичної системи.

У 90-ті роки ХХ ст. розпочалося переосмислення сутнісних характеристик «партійної верхівки» західними дослідниками. Так, якщо у попередні роки значна частина

дослідників була схильна вважати партійно-державну номенклатуру радянським варіантом політичної еліти з необмеженою владою, закритою системою рекрутування, монолітністю та високим ступенем консолідації (А. Мейер та Т.Х. Рігбі [16, с. 545; 18]), то після 1991 р. погляди на внутрішню організацію номенклатури змінилися. Зокрема, Д. Лейн поставив під сумнів монолітність партійної еліти та обґрунтував позицію, що в СРСР існувала не єдина партійно-радянська еліта, а цілий ряд сегментарних еліт, які мали свої сфери впливу та лобіювали свої інтереси. Номенклатура не відзначалася єдністю, не мала єдиних інтересів і спільної самосвідомості. Водночас взаємодія цих елітарних груп тривалий час забезпечувала стабільність системи, допоки марксистсько-ленінська ідеологія не зазнала поразки. Саме у цих умовах першість отримує молода генерація еліти, яка висунула зі свого середовища М. Горбачова [12, с. 15-16]. Подібну думку висловив і М. Левін, за висновками якого кожне кадрове призначення після смерті Й. Сталіна було результатом не просто клопотання, а переговорів і торгу. Сама номенклатура ЦК перетворилася на об'єкт зіткнень інтересів і виразником співвідношення різних лобі [45, с. 75]. Загалом М. Левін розглядає номенклатуру як одну зі складових масштабного процесу бюрократизації СРСР. Проте дослідник недостатньо приділив уваги останньому етапу розвитку Радянського Союзу, зосередившись переважно на 40-х – 60-х роках ХХ ст.

Поряд з працями теоретико-концептуального характеру в 90-х роках ХХ ст. з'явилися дослідження, що ґрунтувалися на значному масиві джерел. Так, аналізуючи дві хвилі оновлення номенклатури – сталінську та горбачовську, К. Фармер [8] спирався на власну базу даних, що нараховувала близько 1 500 біографій вищого керівного складу КПРС. Змінам у компартійній еліті 80-х – початку 90-х років ХХ ст. присвятив декілька статей британський учений Е. Моудслі [13; 15]. В одній з найфундаментальніших монографій, написаній у співавторстві з С. Уайтом, розкрито зміни у кадровій політиці та становищі партійної номенклатури

на кожному етапі розвитку Радянського Союзу, ґрунтовно проаналізували склад вищих партійних органів, а також представили результат використання розробленої ними методики аналізу соціально-демографічного складу членів ЦК КПРС та визначили типи кар'єрного зростання партійних керівників тощо [14].

Проблеми партійно-радянської номенклатури торкається значна кількість дослідників трансформацій радянської політичної системи другої половини 80-х – початку 90-х років ХХ ст. Серед них варто назвати М. А. Вейгла, Р. В. Даніельса, Л. Купера, Дж. Пакульські, Р. Сакву, М. Урбана, Дж. Хіглі [4; 5; 9; 22; 28; 29]. Зосередившись у своїх працях переважно на загальносоюзних процесах, особливостям перетворень у середині української правлячої верхівки та вивченню біографій перших осіб УРСР вони значної уваги не приділили.

Загалом, визнаючи високу концептуальну цінність досліджень зарубіжних науковців, мусимо констатувати наявність декількох суттєвих недоліків: по-перше, слабкість їх фактологічного наповнення, що було наслідком недостатності використання архівних документів і, по-друге, майже цілковите ігнорування проблем республіканської партійно-радянської номенклатури. З одного боку, такий стан речей видається закономірним, оскільки громадсько-політична ініціатива в УРСР перейшла з рук партійного керівництва до лідерів неформальних організацій, які сприймалися на Заході як нова політична еліта і викликали більший дослідницький інтерес, аніж «лузери» з номенклатури, які пленталася у хвості перебудови. Але з іншого боку, факт реконверсії колишньої номенклатури в політичну та економічну системи незалежної України красномовно засвідчив її недооціненість західними та діаспорними дослідниками.

Джерела та література

1. Besanson A. Breaking the Spell. – «Can the Soviet System Survive Reform? Seven Colloquies about the State of Soviet Socialism Seventy Years after the Bolshevik Revolution» / Ed. by G. R. Urban. – L., 1989. – 383 p.
2. Bilinsky Y. Shcherbytskyi, Ukraine, and Kremlin Politics // Problems of Communism. – July-August, 1983. – 32, № 4. – P. 1-20.
3. Contemporary Ukraine: dynamics of post-Soviet transformation / Ed. by T. Kuzio. – Armonk, N.Y; London, 1998. – 290 p.
4. Cooper L. Power and Politics in the Soviet Union. The Crumbling of an Empire. – L., 1992. – 160 p.
5. Daniels R. V. Russia's Transformation. Snapshots of a crumbling system. – Oxford, N.Y., 1998. – 245 p.
6. D'Anieri P. Understanding Ukrainian Politics: Power, Politics, and Institutional Design. – Armonk, NY: M.E. Sharpe, 2007. – 299 p.
7. D'Anieri P., Kravchuk R., Kuzio T. Politics and society in Ukraine. – Boulder, Colo; Oxford, 1999. – 344 p.
8. Farmer Kenneth C. The Soviet administrative elite / Kenneth C. Farmer. – NY: Praeger Publishers, 1992. – 296 p.
9. Higley J., Pakulski J. Elite Transformation in Central and Eastern Europe // Australian Journal of Political Science. – 1995. – Vol. 30. – P. 415-435.
10. Krawchenko B. Social Changes and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. – London, 1985. – 333 p.
11. Kuzio T. Ukraine. The Unfinished Revolution. Institute for european defence and strategic studies // European security study. – 1992. – № 16. – P. 6-41.
12. Lane D. Soviet Elites? Monolithic or Polyarchic? // Russia in Flux. The Political and Social Consequences of Reform / Edited by D. Lane. – Edward Elgar, Aldershot, 1992. – P. 15-16.
13. Mawdsley E. The 1990 CPSU Central Committee in the perspective of the 1980s // Soviet Studies. – Vol. 43. – № 5. – 1991. – P. 895-912.
14. Mawdsley E., White S. The Soviet Elite from Lenin to Gorbachev : the Central Committee and its members (1917-1991) / Evan Mawdsley, Stephen White. – Oxford: Oxford univ. press, 2000. – 323 p.
15. Mawdsley, E. Portrait of a Changing Elite: CPSU Central Committee Full Members, 1939-1990 // In S. White, ed. New Directions in Soviet History. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991. – P. 191-206.
16. Meyer A.G. The Soviet Political System / Random House. – N.Y., 1965. – 400 p.
17. Motyl A. Dilemmas of independence: Ukraine after totalitarianism. – New York: Council on Foreign relations press, 1993. – 217 p.
18. Rigby T.H. Gorbachev and Mono-organisational Socialism // The Changing Soviet System. – Edward Elgar, Aldershot, 1990. – 248 p.
19. Robinson N. «The Party is sacred to me»: Gorbachev and the place of the party in soviet reform, 1985-1990 // Discussion Paper Series. Russian and Soviet Studies Centre, University of Essex. – June. – 1991. – № 10. – P. 1-2.

20. Sakwa R. Commune Democracy and Gorbachev's Reforms Political Studies. – Volume 37, Issue 2. – June 1989. – P. 224-243.
21. Sakwa R. Gorbachev and His Reforms, 1985-1990. Englewood Cliffs (N.J.), 1991. – P. 357.
22. Sakwa R. Russian Politics and Society / R. Sakwa. – 3rd ed. – London, Routledge, 2002. – 501 p.
23. Solchanyk R. Shcherbitskyi: A Long Time Going // Soviet analyst (London). – 1987. – March 25. – P. 5-7.
24. Subtelny O. Ukraine: A History. – Toronto – Buffalo – London, 1988. – 666 p.
25. Szporluk R. Ukraine: A Brief History. – Detroit, 1982. – 144 p.
26. Ukraine after Shelest / Ed. by B. Krawchenko. – Edmonton, 1983. – 119 p.
27. Urban M. More power to the Soviets. The Democratic revolution in the USSR. – Brookfield Vermont, 1990. – 167 p.
28. Urban M. Stages of Political Identity Formation in Late Soviet and Post-Soviet Russia // Identities in Transition: Eastern Europe and Russia after the collapse of communism. – University of California at Berkeley, 1996. – P. 140-144.
29. Weigle Marcia A. Russia's liberal project. State-society relations in the transition from communism. – Pennsylvania State University Press, 2000. – 508 p.
30. White S. Gorbachev in power. – Cambridge University Press, 1990. – 268 p.
31. Wilson A., Kuzio T. Ukraine: Perestroika to Independence. – Edmonton – Toronto. – CIUS, 1994. – 260 p.
32. Безбородов А. Б. Процессы перестройки глазами советологов / А. Б. Безбородов // Вопросы истории КПСС. – 1989. – № 7.
33. Бжезинский З. Большой провал: Рождение и смерть коммунизма в XX веке / Збигнев Бжезинский; [Transl. by Larissa Gershtein] New York: Liberty, 1989. – 242 с.
34. Бойко О. Д. Україна в 1985-1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: Монографія. – К. : ІПІЕНД, 2002. – 306 с.
35. Восленский М. С. Номенклатура: Господствующий класс Советского Союза. – М. : «Советская Россия», «Октябрь», 1991. – 624 с.
36. Джилас М. Лицо тоталитаризма. – М. : «Новости», 1992. – 539 с.
37. Каменський А. На перехідному етапі: «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні / А. Камінський. – Мюнхен : Укр. вільний університет, 1990. – 624 с.
38. Квітковський Д. Боротьба за українську ідею: Збірник публіцистичних творів / Упоряд. і ред. В. Верига. – Дейтрот–Нью-Йорк–Торонто, 1993. – 604 с.
39. Коропець кий І. Економічна спільнота та національна суверенність / І. Коропецький // Сучасність. – 1989. – Ч. 10. – С. 57-65.
40. Коропець кий І. Проблема української мови та управління економікою / І. Коропецький // Сучасність. – 1988. – Ч. 12. – С. 76-84.
41. Коэн С. Можно ли было реформировать советскую систему / Стивен Коэн / Пер. с англ. И. Давидян // Свободная мысль. – 2005. – XXI. – № 1 [Електронний документ]. – Режим доступу до статті: http://scepsis.ru/library/id_163.html
42. Крамер М. В стиле Горбачева / Майкл Крамер // СССР глазами советологов. – М., 1990.
43. Круча О. Нова хвиля українізації: чинники і перспективи / О. Круча // Сучасність. – 1989. – Ч. 3. – С. 109-110.
44. Крыштановская О. В. Трансформация российской элиты (1981-2003 гг.): дисс. ... д-ра социологических наук: 23.00.02 / О. В. Крыштановская. – М., 2003. – 439 с.
45. Левин М. Номенклатура – arcanum imperii / Моше Левин // Свободная мысль. – 1997. – № 4. – С. 69-78.
46. Лейн Д. Политическая власть и стратификация в советском обществе / Девид Лейн // Политические процессы в условиях перестройки. Вып. 2. / Под ред. О. В. Крыштановской. – М. : ИСАИ, 1991. – С. 34-57.
47. Магочій П.-Р. Історія України / Павло-Роберт Магочій. – К. : Критика, 2007. – 638 с.
48. Марплз Д. Україна за Горбачова / Девід Марплз // Сучасність. – 1989. – Ч. 2. – С. 78-85.
49. Модели Э. Портрет изменяющейся элиты: члены ЦК КПСС с 1939 по 1990 г. // Политические процессы в условиях перестройки. Вып. 2. / Под ред. О. В. Крыштановской. – М. : ИСАИ, 1991. – С. 16-32.
50. Морроу Л. Властелин перемен / Ланс Морроу // СССР глазами советологов. – М., 1990. – 128 с.
51. Первый Г. Англо-американська советологічна історіографія політичних процесів в Радянському Союзі (60-90-ті роки): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1997. – 16 с.
52. Прокоп М. Напередодні незалежної України. Спостереження і висновки / М. Прокоп. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Львів, 1993. – 646 с.
53. Соколюк З. Радянська державна система і горбачовські реформи / З. Соколюк // Сучасність. – 1988. – Ч. 3. – С. 85-87.
54. Шпорлюк Р. Імперія та нації: З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі Шпорлюк / Пер. з англ. Г. Касьянова, М. Климчука, М. Рябчука / Роман Шпорлюк. – К. : Дух і Літера, 2000. – 354 с.

Рецензенти: Колісніченко А. І., д.і.н., проф.
Сінкевич С. Г., д.і.н., проф.